

ks. Zbigniew Niemirski, Radom

NAJSTARSZA SYNAGOGA PALESTYNY

Wstęp

Lipcowy numer włoskiego miesięcznika *Archeo. Attualità del Passato* (XIV 7 [161] 1998) przynosi kilka szczególnie interesujących artykułów i sprawozdań. Wśród nich pojawiają się również i te, które znajdują swe punkty wspólne ze środowiskiem biblijnym. Obszerna relacja o odkryciu egipskiego cmentarzyska z I-III w. przekazuje zdumiewające informacje: W Aïn Labakha prości chłopci i żołnierze zostali pogrzebani w pustynnych grotach, po mumifikacji przeprowadzonej techniką zarezerwowaną od tysięcy faraonom¹. Artykuł, choć nie zajmuje się chrześcijaństwem, przybliża czasy rodzenia się monastycyzmu.

Szczególnie ważną relację zamieścił tamże Ehud Netzer², przydając jej sensacyjny podtytuł: *Na zachodniej równinie Jerycha ujrzaly światło dzienne ruiny najstarszej znanej synagogi*.

Przenosząc się w tamto miejsce, jest to wielki kompleks archeologiczny Pałaców Zimowych władców hasmonejskich i herodiańskich, który został usytuowany we wschodniej części Jerycha i na północ od głównego źródła *wadi Qelt*. Prace wykopaliskowe zapoczątkowano tam ćwierć wieku temu, w miejscu zwanym przez Arabów *Tutul Abu el-Alayq*. Od samego początku, czyli od 1973 r. wyprawom archeologicznym Uniwersytetu Hebrajskiego z Jerozolimy przewodził prof. Ehud Netzer. Pierwszy etap wykopalisk prowadzono przez kolejne 14 lat.

Początki instytucji i budowli

Początek instytucji, która zakorzenia się w greckim rzeczowniku odsłownym *synagoge* - *schodzenie się razem*, nadal pozostaje nie wyjaśniona. Wielu badaczy utrzymuje, że inicjatywę jej utworzenia znaleźć można w tekstach Starego Testamentu³. Trzeba tu zaznaczyć, że hebrajski termin, który ją określa, *bet kenesset* w Starym Testamencie nie pojawia się. Owszem, pojawia się wspomniany termin grecki. Miejscem szczególnie ważnym jest Ps 74,8: *Rzekli w swym sercu: „Razem ich zniszczymy!” Spalili w kraju wszystkie miejsca świętych zgromadzeń*. Badacze datują ten Psalm na czasy machabejskie. Greckie *synagoge* tłumaczy tutaj oryginalne hebrajskie określenie *mo 'ade-'el*. Inne określenie greckie, które pojawi się także w Nowym Testamencie, by wskazać miejsce żydowskich modlitw (Dz 16,13), to *proseuche*. W czasach nowotestamentalnych specyficzne miejsce i zarazem instytucja jest już jednoznacznie określana naszym słowem - *synagoge*.

Mimo wielu znaków zapytania dotyczących szczegółów, badacze są zgodni, że początków instytucji synagogi należy szukać w modlitwie Izraelitów przebywających w niewoli babilońskiej. Jedynie marginalne stanowiska dopatrują się począt-

ków synagogi w Palestynie tegoż wygnaniowego czasu (np. Y. Baer).

Synagoga pełniła rolę miejsca modlitwy, w którym nie składano ofiar, a skupiano się na lekturze i studiowaniu Prawa, Proroków, śpiewie Psalmów i modlitwach. Modlitewną rzeczywistość synagogi dopełniała aktywność nauczycielska i sędowniczo-administracyjna. Ta ostatnia wiązała się z organizacją życia żydowskiej diaspory poza Jerozolimą i także poza Palestyną.

Nie posiadamy żadnych materialnych śladów istnienia synagog z okresu perskiego (przed r. 323 przed Chr.). Być może wiąże się to z faktem, że synagogi owego okresu nie różniły się od żydowskich domów; Księgi biblijne interesowały się z kolei jerozolimską świątynią, pomijając milczeniem całe obszary religijnej aktywności. Filon Aleksandryjski (+ ok. 40 po Chr.)⁴ poświadcza, że w jego okresie synagogi istniały już od dawna, podobnie Józef Flawiusz (+ ok. 100 po Chr.)⁵.

Zgodnie z świadectwem Filona, najstarszych pewnych śladów synagog należałoby szukać w Egipcie III przed Chr. I rzeczywiście, w okolicy Aleksandrii w ruinach synagogi znaleziono inskrypcję dedykowaną Ptolemeuszowi II (panował w latach 246-221 przed Chr.) i jego żonie. Wielka synagoga w Aleksandrii jest największą i najwspanialszą. O jej istnieniu informuje Filon Aleksandryjski w swym dziele *Legatio ad Caium*. Synagoga została zburzona z racji niepokojów i zamieszek między Żydami i Grekami za panowania Trajana (14-38 po Chr.).

Przenosząc się od Palestyny ku północy, warto zatrzymać się w Damaszku, gdzie pierwsi izraelscy koloniści zamieszkali jeszcze za panowania Dawida; wiązało się to z handlową współpracą władców obu państw. Żydowska wspólnota Damaszku jest ważnym polem badawczym w związku z odkryciem w kairskiej synagodze tak zwanego *Dokumentu Damasceńskiego*. Jeszcze dalej ku Mezopotamii, w sąsiedztwie starobabilońskiego Mari (Tell el-Hariri) już w roku 1921 rozpoczęły się prace wykopaliskowe w Dura-Europos, fortecy wzniesionej przez syryjskich Seleucydów w okresie hellenistycznym. W Dura-Europos mieszkała wspólnota żydowska, która posiadała synagogę ozdobioną wspaniałymi freskami. Finalna konstrukcja i ostateczny wystrój tej synagogi datuje się na III w. po Chr., jednakże początki sięgają żydowskiego domu adaptowanemu na obiekt synagogałny w w. II przed Chr.

Według *Talmudu Jerozolimskiego*⁶, rabbi Yoshua ben Levi wyliczał w samej tylko Jerozolimie 480 synagog (83,4). Według innej tradycji miało ich być 394⁷ *Miszna* utrzymuje, że synagoga znajdowała się również wewnątrz murów Świątyni⁸. Na jerozolimskim wzgórzu Ofel znaleziono grecką inskrypcję informującą, że Teodot, syn Vettena, kapłan i archisynagogos zbudował synagogę dla lektury Prawa i nauczania przykazań; posiadała ona ponadto system pomieszczeń i ujęcie wody zapewniające możliwość hotelowania pielgrzymów. Opisana tu synagoga została wzniesiona jeszcze przed zburzeniem Świątyni, jednakże do tej pory nie znaleziono jej śladów.

Znamy ponad sto śladów starożytnych synagog, które na światło dzienne wykopalili archeolodzy na terytorium obecnego Izraela, od ujścia Jordanu, na północ od Jeziora Tyberiadzkiego, u pustynnych wybrzeży Morza Martwego, w Aszkelon i Gazie, na wybrzeżu Morza Śródziemnego. Znamienną jest koncentracja tych budowli w północnym krańcu Izraela, w Galilei, do której odnoszą się znaczące przykłady. Wśród najbardziej znanych synagog Palestyny, pochodzących z różnych okresów trzeba wymienić: synagogę z Gamla, na wzgórzach Golan, pochodząca z I w.

przed Chr. i początku I w. po Chr., która do tej pory uchodziła za najstarszą znaną; synagogę z Sefforis; wśród badaczy szczególnie słynną jest jej zodiakalna mozaika odkryta w 1993 r.; synagogę z Tyberiady; synagogę z Bar'am, pochodzącą z II-III w.; synagogę z oazy Ein Gedi, miejscowości położonej po zachodniej stronie Morza Martwego, pochodzącą z początku III w.; synagogę z Kafarnaum, pochodząca z IV-V w.; być może najlepiej zachowaną synagogę w Bet Alpha, pochodząca z VI w.; szczególnie znana jest jej mozaika podłogowa, synagogę z Kazrin, leżącego nieco na północ od Gamla, pochodzącą z okresu bizantyńskiego⁹.

Jak widać ślady synagog są liczne, a najstarsze ślady prowadzą na terytorium diaspory. Odkrycie z Jerycha, które przybliżymy poniżej, wprowadza pewne przewarżościowania odnośnie do budowli synagogalnych na terenie Palestyny.

Teren wykopaliskowy w ogólności

O wyborze miejsca na zimową rezydencję królewskiej dynastii Hasmoneuszy w Jerycho zdecydowała seria elementów. Przede wszystkim bliskość Jeruzolimy i głównych dróg komunikacyjnych, dalej obfitość wody i szczególnie klimat o łagodnej zimie. To wszystko razem czyniło z Jerycha i bogate centrum rolnicze, i dogodny ośrodek dla królewskiej rezydencji.

Pałac królewski używano około stu lat (od około 130 przed Chr.), a intensywne i wystawne życie, które tu prowadzono poświadcza przynajmniej siedem faz konstrukcyjnych wyszczególnionych w czasie prac archeologicznych. Pierwszą fazę reprezentowało stworzenie wielkiej plantacji, prawdziwej i właściwej książęcej, w której uprawiano palmy daktylowe, drzewa balsamowe - rośliny cenione w starożytności, z których otrzymywano aromatyczną substancję.

Kompleks rezydencyjny natomiast, właściwy „Pałac”, wzniesiono na obszarze około 4 ha. Charakteryzowała go nie tylko obecność sadów i otaczanych opieką ogrodów, ale również licznych basenów, w tym do rytualnych oczyszczeń (*miqwaot*). Na wschód od rezydencji została odkryta obszerna strefa „produkcyjna”, zagospodarowana instalacjami używanymi prawdopodobnie dla wytwarzania produktów rolniczych. Między tą strefą i Pałacem wydobyto na światło dzienne dziesięć budynków, w większości pomieszczeń przeznaczonych na urzędy.

Podjęcie wykopalisk

U początku 1998 r. wykopaliska zostały podjęte, aczkolwiek w małej skali. Prowadził je nadal ten sam dyrektor, a patronował im Yaakov Kalman. Prace doprowadziły do odkrycia na zachodnim skraju kompleksu pałacowego śladów najstarszej znanej nam palestyńskiej synagogi. Był to prostokątny budynek o wymiarach 28-20 m, zawierający 7 pomieszczeń, miejsce rytualnych obmyć, mały korytarz o wymiarach 5,5x5 m i salę główną synagogi, orientowaną wschód-zachód o wymiarach 16,5x11,5 m. Ta ostatnia była otoczona na wszystkich czterech bokach pilastrami (sekcje 90 x 80 cm, zachowanych do wysokości 80 cm) oraz kolumnadami.

Podłoga przy kolumnadach była podniesiona 50 cm w stosunku do poziomu powierzchni nawy, tworząc w ten sposób ławę, która biegła wzdłuż obwodu sali. Na powstałych w ten sposób miejscach siedzących, między pilastrami, mogło zasiąść do 70 osób. Przestrzeń między kolumnami wynosiła około 1,7m. To sprawiało,

że ostatnie siedziska wykonane w drewnie można było ustawiać wzdłuż ścian. Wejście do sali prowadziło z małego korytarza położonego po stronie wschodniej. Najważniejszym miejscem sali głównej było samo centrum, skąd, prawdopodobnie, odbywała się uroczysta lektura Tory.

Szczególną uwagę archeologów wzbudził element architektoniczny odkryty w kącie północno-wschodnim sali. Była to nisza z płaszczyzną położoną 50 cm poniżej podstawy kolumn, a na tym samym poziomie, co podłoga nawy. Wewnątrz niszy znajdowało się coś na kształt szafki wyrobionej z kamienia i gliny (w znacznej mierze zniszczonej), używanej prawdopodobnie do przechowywania zwojów Tory i innych tekstów świętych. Przestrzeń wewnętrzną prawdopodobnie była używana jako *genizah* (miejsce w synagodze, gdzie zbierano, przed pogrzebem, stare lub już nie używane obiekty kultu, tu także teksty biblijne).

Raport archeologiczny sygnalizuje także odkrycie małego kanału wodnego, który biegł, przechodząc pod podłogą, przez salę główną synagogi. W wodę zaopatrywał go główny kanał, wzdłuż którego była ustawiona cała synagoga, a kończył się w rytualnym zbiorniku wspomnianym powyżej. Małe naczynie, część integralna kanału, usytuowane w przestrzeni północnej kolumnady, było używane prawdopodobnie do picia lub do obmyć rąk przez przychodzących do synagogi.

Czas królowej Aleksandry Salome

Budynek synagogi został prawdopodobnie wzniesiony między 75 a 50 r. przed Chr., w czasie panowania królowej Salome¹⁰ lub jednego z jej dwu synów rywali. Mimo to można też hipotetyzować datację wcześniejszą, jeszcze za Aleksandra Janneusza (103-76 przed Chr.). Z biegiem lat, na zachód od sali synagogi dołączono pomieszczenie o wymiarach 6,5 x 5m, otworzone wzdłuż bocznej ściany ku sali głównej. Pomieszczenie, które pełniło rolę *triclinium*¹¹ było zajęte w większej części przez siedziska o kształcie podkowy, długie 1,4 m.

Istnienie śal biesiadnych (*triclinia*) w synagogach w okresie Drugiej Świątyni (od 515 przed Chr. do jej zburzenia przez Rzymian w 70 r. po Chr.) jest poświadczane przez źródła historyczne i dwie historyczne inskrypcje, jedną z *Caesarea Maritima* i drugą ze Stobi z terenu bylej Jugosławii. Takie *triclinia* były prawdopodobnie używane dla wspólnotowych biesiad z okazji ceremonii religijnych. Z główną salą synagogi oraz z *triclinium* była połączona również inna mała sala o kształcie trójkąta. Służyła ona prawdopodobnie jako kuchnia.

Dla budowy synagogi zostały użyte materiały i techniki konstrukcyjnie używane w Jerycho od czasów neolitu, aż po współczesność: gliniane cegły, suszone na słońcu kładzione na fundamentach z kamienia. Ściany, ale także części stałe jak siedziska, łuki i części podłóg były pokryte białym wapiennym tynkiem. Budynek był pozbawiony dekoracji lub ornamentów architektonicznych.

Nie możemy wykluczyć, że podłoga sali synagogalnej była pierwotnie pokryta wapiennym tynkiem. Jest możliwe, że podłoga sali była przykrywana dywanami i matami. Dodajmy, że w czasie prowadzenia prac wykopaliskowych na tych terenach toczyła się wojna, która nie oszczędzała antycznych ruin.

W roku 31 przed Chr. trzęsienie ziemi, udokumentowane także przez Józefa Flawiusza w jego *Wojnie żydowskiej*, zniszczyło synagogę. Niewiele lat później Herod Wielki (37-4 przed Chr.) zbudował swój drugi pałac w Jerycho, na ruinach pałacu

hasmonejskiego i synagogi.

Znaczenie odkrycia

Ważność obecnych wykopalisk osadza się nie tylko w starożytności synagogi pokazanej światu i jej przynależności do kompleksu hasmonejskiego, ale także w postrzeganym podobieństwie tej synagogi do innej budowli odkrytej w końcu lat siedemdziesiątych przez Shmariahu Gutmann'a w Gamla, na wschód od Jeziora Genezaret, na wzgórzach Golan. Synagogę z Gamla datuje się na I w. po Chr.

W obu przypadkach chodzi o jedność złożoną z wielu budynków, dużej wyizolowanej i wyeksponowanej głównej sali synagogalnej. Tak w Gamla jak i w Jerycho główna sala synagogi posiada kształt prostokątny, otoczona jest kolumnadami i stałymi siedziskami. Również w Gamla w sali synagogalnej odsłonięto niszę o podobnych wymiarach do tej w Jerycho, a także kanał z małym zbiornikiem, kończące się w naczyniu do obmyć rytualnych.

Wielkie podobieństwo między dwoma budynkami prowadzi do założenia, że istniał architektoniczny prototyp, który był modelem, architektonicznym kanonem dla większej liczby sal synagogalnych o średnich i wielkich wymiarach w Izraelu w okresie poprzedzającym zburzenie Drugiej Świątyni.

Również synagogi w Masadzie i *Herodium*, zbudowane przez Hebrajczyków zelotów w czasie pierwszej wojny z Rzymianami (66-73 po Chr.), które zostały wzniesione na wcześniejszych budynkach herodiańskich, jakoś odwołują się do wyżej opisanego prototypu.

Obecnie chodzi o znalezienie prototypu, który zdaje się zakorzeniać w świecie klasycznym i nawiązywać do publicznych sal ery hellenistycznej: *bouleuteria*¹² lub *basilicae*¹³ Italii okresu republikańskiego. Analizując również opis słynnej a wspomnianej powyżej synagogi z Aleksandrii, nie można wykluczyć, że to ten budynek odegrał centralną rolę w procesie rozszerzania się powyższego modelu architektonicznego.

PRZYPISY

¹ L. Berthier, *Storia di gente comune*, w: *Archeo* 7 (1998), s. 48-60

² *Sotto il Palazzo di Erode*, s. 32-37.

³ Por. L.I. Rabinowitz i inni, *Synagoge. Origins, History, Halaklah. Aggadah...*, w: „Encyklopedia Judaica”, t. 15, s. 579-622.

⁴ *Vita Mose* 3,27.

⁵ *Contro Apione* 2,17.

⁶ *Talmud Jerozolimski*, 83,4.

⁷ *Ketuboth*, 105,71.

⁸ *Yoma*, 7,1; *Sotah*, 7,7-8.

⁹ Por. N. Avigad, *Ancient Synagogues in Galilee*, w: „Ariel” 19 (1967), s. 25-40; wręcz charakter archeologicznego przewodnika posiada opracowanie S.J. Sallera, *A Revised Catalogue of the Ancient Synagogues of the Holy Land*, Jerusalem 1969.

¹⁰ Na temat tego tak bardzo burzliwego panowania zob. np. C. Schedl, *Historia Starożytności*, t. 5., Tuchów 1995, str. 281nn; J.A. Soggin, *Storia d'Israele*, Brescia

1984, s. 453nn;

- ¹¹ Nazwa pokoju stołowego w willi rzymskiej. Pierwotnie oznaczała sofę stawianą przy stole biesiadnym z trzech jego stron, pozostawiając czwarty bok wolny dla umożliwienia donoszenia potraw. W. Schindler, *Triclinium*, w: *Lexikon der Antike*, red. J. Irmscher, Leipzig 1985, s. 581.
- ¹² Był to budynek z przeznaczeniem nadanym ostatecznie w czasach hellenistycznych. Wtedy to stał się miejscem obrad *bule*, władzy typu parlamentarnego. Musiał posiadać odpowiednią liczbę miejsc siedzących oraz ołtarz. Jako budowla był kompleksem krytym i zamkniętym. Lokowane w podkowie i wstępująco siedzenia sprawiały, że niekiedy obrady miały miejsce w teatrach (nigdy odwrotnie). Por. K. Kumaniecki, *Historia kultury starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa 1964, s. 271; G. Heres, *Buleuterion*, w: *Lexikon der Antike*, red. J. Irmscher, Leipzig 1985, s. 102; M.L. Bernhard, *Sztuka hellenistyczna*, Warszawa 1993, s. 39n.
- ¹³ Była to wielka hala, gdzie odbywały się publiczne zebrania i posiedzenia sądowe; wielka różnorodność bazylik utrudnia podanie typologii budowli. Najstarsze bazyliki powstały w Rzymie w I poł. II w. przed Chr., skąd rozprzestrzenił się ten typ budownictwa publicznego po miastach całego Imperium. Por. K. Kumaniecki, *Historia kultury...*, op. cit., s. 358; W. Schindler, *Basilica*, w: *Lexikon der Antike*, red. J. Irmscher, Leipzig 1985, s. 82.